

Розділ 10. Політичні науки

Л.М. ДУНАЄВА. КОНЦЕПЦІЯ ПРИЧИННОСТІ В КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ВЛАДИ

Аналізуються методологічні підходи до дослідження трансформаційних змін, зокрема позиції М. Вебера, К. Ясперса, А. Тойнбі, Д. Норта, О. Тоффлера, І. Валлерстайна, Ж. Рюса та ін. Розглядаються засади причинно-наслідкових детермінант суспільного прогресу.

Ключові слова: методологія, науковий постулат, причинність, модернізм, технологічний детермінізм, системні трансформації.

Анализируются методологии исследования трансформационных изменений, в частности позиции М. Вебера, К. Ясперса, А. Тойнби, Д. Норта, О. Тоффлера, И. Валлерстайна, Ж. Рюса и др. Рассматриваются основы причинно-следственных детерминант общественного прогресса.

Ключевые слова: методология, научный постулат, причинность, модернизм, технологический детерминизм, системные трансформации.

Methodologies of research of transformation changes are analysed in the article, in particular positions of M. Veber, K. Yaspers, A. Toynbi, D. Nort, O. Toffler, I. Vallerstajn, Ryusa and othe. Bases of reason-consequence determinant of public progress are examined.

Key words: methodology, scientific postulate, causality, modernism, technological determinism, system transformations.

У контексті перебудови методології дослідження системних трансформацій влади та самоврядування як єдиної системи, ключовою є проблема переосмислення широкого комплексу наукових постулатів, пов'язаних із концепцією причинності. Йдеться про проблемність наявної конструкції причинно-наслідкових детермінант, які ґрунтуються на методологічних постулатах ньютонівської фізики й у багатьох своїх аспектах втрачають адекватність сучасним суспільним трансформаціям: пояснити логіку останніх на основі усталених постулатів причинності стає неможливим.

З погляду логіки глобальних трансформацій, чи не найбільш суперечливою позицією даної методології є абсолютизація принципів технічного (технологічного) та економічного детермінізму, за яким технологічні процеси розглядаються як рушійна сила суспільного прогресу.

Критика цієї доктрини має різні аспекти. Насамперед, береться до уваги невідповідність її конструкцій реальним історичним процесам. Зокрема, вона не може пояснити причини західного технологічного дива.

Аналізуючи закономірності розвитку відомих у світі цивілізацій, А. Тойнбі вважає, що «ступінь панування суспільства над природою вимірюється рівнем його техніки», однак ми бачимо випадки, коли техніка розвивалася, а цивілізація залишалася в статичному стані або занепадала, і навпаки – коли техніка не змінювалася, а цивілізація перебувала в русі, поступальному та зворотному, залежно від конкретного випадку»¹.

Яка альтернатива відповідній методологічній конструкції? Їй протистав-

© ДУНАЄВА Лариса Миколаївна – доктор політичних наук, професор, директор Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ляється низка принципових позицій, насамперед ті, що стосуються функцій гуманітарних (духовних) цінностей. М. Вебер на протипагу логіці технологічного детермінізму стверджував, що основою розвитку суспільства є не техніка і не технології, не матеріальне, а духовне життя, релігія, сфера свідомості в цілому. Весь процес розвитку характеризується духовним збагаченням суспільства, кожної особи. Таке збагачення є по суті одним з визначальних критеріїв суспільного прогресу.

К. Ясперс пропонує дещо іншу позицію. Він виділяє дві осі детермінант – два дихання історії. Перша вісь пов'язується з надбаннями культури, друга – з технологічним процесом, розвитком науки і техніки. Першість віддається технологічним детермінантам, при чому наголошується, що саме через культуру можна пізнати розвиток окремих цивілізацій, що набирають обрису великих імперій, а через технологію – людство в цілому².

Можна згадати ще одну інтерпретацію поставленої проблеми. Д. Норт першість у розвитку економіки віддає інституціональним змінам, і насамперед неофіційним інституційним обмеженням (звичаям, традиціям, кодексам поведінки тощо). «Неможливо збагнути історію, не визнаючи головної ролі, яку відіграють суб'єктивні уподобання в контексті офіційних інституціональних обмежень»³.

Таким чином, позиція М. Вебера, К. Ясперса, А. Тойнбі та Д. Норта в принципі не поривають з логікою детермінізму. Д. Норт дещо відходить від однолінійної позиції технологічного детермінізму, однак, у цілому залишається в межах модерністської позиції, яка базується на засадах причинно-наслідкових детермінант суспільного прогресу. Спробу подолати цю методологічну суперечність робить О. Тоффлер, наголошуючи при цьому, що методологія модернізму продовжує бути корисною, однак вона має застосовуватися лише для аналізу окремих, простих за своїм змістом змін – як методологія простих систем.

Логіка причинності системних зв'язків суспільства третьої хвилі обґрунтовується О. Тоффлером на методологічних засадах, що є близькими до методології І. Пригожина. А. Гальчинський в даній методології вважає доцільним визначити такі особливості: «... по-перше, це розуміння причинності як системи складної (багатовекторної) взаємодії різноякісних за своєю природою сил; по-друге, це необхідність виявлення не лише прямих, а й зворотних, позитивних та негативних зв'язків; по-третє, це пояснення складних явищ та процесів на основі комбінації випадкового та необхідного; по-четверте, це припущення самозбуджувальності процесів»⁴.

Отже, нова методологія відкриває шлях до розвитку методологічної конструкції, який полягає не в механічному запереченні одного іншим, а у їхній логічній наступності, взаємозбагаченні.

Перспективним у плані подолання методологічних обмежень можна вважати відносно новий напрям досліджень, які дістали назву постмодернізму, або концепцій «постновітньої сучасності». Проте, як зазначає Ж.-Ф. Ліотар, «постмодернізм не означає ані нового світогляду, ані нового підходу. Це просто організація подій за новим принципом, яка тривалий час підкорялася ідеї універсальної історії людства»⁵.

Не можна на сьогодні вести мову про постмодернізм як уже сформовану, відносно цілісну теорію. «Ще рано говорити про те, що основою зазначеної методології стає постмодернізм, проте його антитезисність логіці сучасного модернізму, засвідчують необхідність уважного ставлення до його базових посту-

латів»⁶.

Методологічні суперечності між принципами модернізму і постмодернізму стосуються насамперед базових проблем визначення феномена сучасності. Йдеться про пошук відповідей на питання, які явища суспільного життя та його характеристики несуть на собі сутнісні ознаки нового суспільства і які з них можуть трактуватися як віджилі суспільні форми, форми, що успадковані від попереднього етапу й у перспективі мають бути подоланими. Саме постмодернізм зосереджує увагу на глобальному розриві між суспільними формами, що відмирають, і такими, що утверджуються, науковому осмисленні системних, якісних перетворень.

Всі розбіжності між даними методологіями – модернізму та постмодернізму – можна звести до двох аспектів, двох питань – це раціональність людської діяльності та проблеми рівноваги та саморегулювання суспільних процесів.

Реалізація принципу раціональності зумовлює, з одного боку, функціональну визначеність кожної системи, її природний порядок, з іншого – можливості формалізації її структурних зв'язків, осмислення особливостей еволюційної логіки системного розвитку. І. Валлерстайн вважає, що саме завдяки раціональності вчинків індивіда структури людського суспільства стають збагненими, піддаються осмисленню⁷.

Конче значущою концепцією розгляду раціональності є позиція М. Вебера щодо конкретно-історичного підходу в аналізі раціонально-доцільної мотивації поведінки особи. У даному разі ідея раціональності людської природи як базової есенції системного аналізу базується на тому, що люди діють і відповідності з тим, що вони вважають своєю матеріальною метою. Вони діють адекватно своїм матеріальним інтересам такою мірою, якою в змозі їх усвідомити.

Водночас методологія історичного підходу до аналізу раціональності не може обмежуватися лише матеріальним мотиваціями людини. В нинішніх умовах дедалі зростаючу роль у цих мотиваціях відіграють морально-психологічні та етичні норми, мотиви ідеального (зокрема світоглядного) характеру. І саме від цього відштовхується методологія постмодернізму.

Другим аспектом нової методології є принцип природної рівноваги та саморегулювання суспільних процесів. Ця ідея була висловлена Аристотелем, який вважав, що всі земні динамічні системи прагнуть до рівноваги. Класична парадигма доби Модерну базується на постулаті, за яким суспільство еволюціонує до рівноваги, яка реалізується в автоматичному режимі. Даний висновок базується на раціональності людської діяльності, а також на принципі історизму: системні трансформації реалізуються за траєкторією – від нерівноваги до рівноваги в майбутньому, від рівноваги першого порядку – до більш збалансованої рівноваги другого порядку і так далі.

В умовах сучасної доби, яка має ознаки глибинних системних трансформацій, домінувати починає протилежний принцип – принцип нерівноважного розвитку. Точка біфуркації є позицією, в якій заперечується системна рівновага. Тому рівновага має розглядатися не як константа, а як конкретна (специфічна) ситуація. Ця ситуація: а) завжди обмежена у просторі й часі; б) відповідає лише простим системам; в) розглядається як окремих випадок.

Важливо враховувати й інше методологічне застереження. У трактуваннях одного з ідеологів постіндустріального суспільства К. Кумара «модерніті й індустріалізм становлять тісну, так сказати, нерозривну єдність»⁸. Такими ж базо-

вими атрибутами доби модерніті прийнято вважати буржуазний устрій або, інакше, – капіталістичну суспільну формацію (капіталістичний спосіб виробництва) у її європейському варіанті. Нарешті модерніті – це також національно-державна організація суспільства. Логіка постмодернізму базується на запереченні насамперед цих базових, звичних для нас наукових постулатів, на методологічних підвалинах яких розбудована вся споруда сучасного суспільствознавства, в тому числі й політичні науки.

Що протиставляється цим постулатам? На це запитання немає однозначної відповіді. На думку І. Валлерстайна, як методологічна альтернатива модерністській традиції може розглядатися близька до концептуальних позицій постмодернізму теорія складних нерівноважних процесів. Дану методологію започаткували представники природничих наук та математики. Особливе місце в даному аспекті належить І. Пригожину, який цілком слушно зауважував: «Там, де наука демонструвала нам незручну і втихомирену стабільність, тепер, як стає все більше очевидним, немає ані організації, ані стабільності, що були б гарантовані, легітимні чи підтвержені якимсь правом. Детермінізм, що довгий час сприймався як символ наукового пізнання, в наш час зведено до положення властивості, справедливої лише до обмеженого кола ситуацій»⁹.

Нині доводиться зрікатися основ модерніті – раціональності та траєкторії суспільного розвитку. Як зазначає Ж. Рюс, «коли настає царство випадковості, коли складність проникає в суть самого порядку речей, коли прагнення до порядку відступає перед могутнім тиском хаосу, раціональність сходить зі свого п'єдесталу»¹⁰. Відповідно до цього знецінюються й усталені (канонічні) істини щодо розвитку процесів суспільного життя за суто висхідною траєкторією – від простого до складного – у напрямі розумного суспільства, його природного прогресу. «Удосконалене – це детерміноване – ось базовий принцип усієї методологічної структури модернізму. Випадок – це позбавлене змісту слово, що вказує на необізнаність тих, хто його вживає»¹¹.

Така переорієнтація акцентує увагу на утвердженні самодостатньої особистості, зокрема на посиленні принципу індивідуалізму в розвитку суспільних процесів. В умовах до індустріальної та індустріальної епох справжньою реальністю було суспільство, а не індивід. Суспільство оцінювалось як досконале і самодостатнє ціле, тоді як індивід – лише як частка цілого, неспроможна не існувати, ні розглядатися окремо від своєї суспільної системи чи середовища. На протигагу такому тлумаченню, за новою методологією, окрема людська особистість набуває статусу реальності, здатної не лише діяти творчо, а й бути пізнаною самою собою.

На основі цієї логічної конструкції останніми роками дедалі більшого значення набуває новий напрям у методології – методологічний індивідуалізм. Внутрішня логіка концепції індивідуалізму зводиться до дещо незвичної для ортодоксального (канонічного) мислення формули – індивідуалізм – це зосередження уваги на самому собі. У цьому контексті, як зазначає Ж. Рюс, всяке соціальне явище виступає як результативна дія, складена з індивідуальних поведінок. Кожне суспільне явище – це результат взаємодії сукупності індивідуальних поведінок¹².

Методологічний індивідуалізм, зокрема один з його базових принципів – «зосередження уваги на самому собі», передбачає внесення сутнісних уточнень і в наше розуміння логіки економічної еволюції та суспільного прогресу. Йдеться

про методологічну вразливість пошуку універсальних (однолінійних) принципів і законів відповідних перетворень. Нова культура наукового мислення, яка нині формується, пов'язується з домінантою принципу ймовірності, а отже, зі зростаючою різноманітністю. Настає кінець доби усталених істин, сходить зі свого п'єдесталу принцип колективної раціональності, а сама істина не може бути всезагальною та універсальною.

З позицій логіки індивідуалізму більш важливе місце серед чинників соціального, у тому числі й політичного, прогресу віддається категоріям ментальності, етичності та моральності. «Суспільний лад, – наголошує О. Тоффлер, – у якому моральні й етичні норми, політика або навколишнє середовище деградують, не є прогресивним, хоч би яким багатим або технічно витонченим він був. У зв'язку з цим ми рухаємося у напрямку до ширшого розуміння прогресу – прогрес віднині не досягається автоматично і не визначається лише матеріальними критеріями»¹³.

У межах даного підходу формувалася й концепція Ф. Фукуями щодо ролі соціального капіталу в сучасному світовому процесі, а також дослідження А. Тойнбі. На думку останнього, базу суспільного прогресу утворює самоорганізація людей – ось той лейтмотив, який поєднує методологічні принципи цих учень. Мова йде про пріоритет неформальних правил та спонтанних соціальних зв'язків, основу яких складає історичне коріння, ментальні, моральні, етичні, духовні (світоглядні) та етнічні цінності. Формалізовані в суспільстві правила та норми виявляються дієздатними лише в тому випадку, якщо вони відображають (акумулюють в собі) неформальні правила та зв'язки.

Новизна сучасного підходу, однак, є принциповою. Якщо раніше ставилося питання про міждисциплінарну кооперацію, то нині, як на цьому вже наголошувалося вище, мова йде про пошук оптимальних схем взаємозбагачення та взаємопроникнення відповідних наукових дисциплін на рівні методологічних принципів з акцентами на соціологізацію і гуманізацію всіх наук.

1. Тойнбі А. Дослідження історії. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 1995. – С. 197. **2. Ясперс К.** Смысл и назначение истории. – М.: Наука, 1994. – 562 с. **3. Норт Д.** Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Гайдарики, 2000. – С. 61. **4. Гальчинський А.** Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: [наук. видання]. – К.: Либідь, 2006. – С. 32. **5.** Там само. – С. 33. **6.** Там само. **7. Валлерстайн І.** Конец знакомого мира. Социология в XX в. – М.: Логос, 2003. – С. 165-167. **8. Иноземцев В. Л.** За пределами экономического общества. – М.: Логос, 1998. – С. 132. **9. Пригожин И., Стенгерс И.** Время. Хаос. Квант. – М.: Наука, 1998. – С. 83. **10. Рюс Ж.** Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. – К.: Генеза, 1998. – С. 625. **11.** Там само. – С. 626. **12.** Там само. – С. 413-415. **13. Тоффлер Э.** Третья волна. – М.: Логос, 1997. – С. 475.